

UDK: 323.15(497.1=131.1)"1945/..."

371(497.5-3Istra)"1945/..."

371(497.5Rijeka)"1945/..."

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 6. 3. 2017.

Prihvaćeno: 22. 8. 2017.

DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v49i2.46>

Politika obrazovanja i nacionalno pitanje u socijalističkoj Jugoslaviji: škole s talijanskim nastavnim jezikom u Istri i Rijeci

VANNI D'ALESSIO

Odsjek za povijest Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, Hrvatska

Dipartimento di scienze sociali, Università di Napoli, Italia

dalessio@ffri.hr

Rad¹ se bavi pitanjem državne politike prema manjinama u višejezičnim sredinama te problematikom nacionalne pripadnosti i ravnodušnosti u državnoj tranziciji. Konkretno, članak analizira integraciju stanovnika koji su bili govornici talijanskoga u Hrvatsku nakon Drugoga svjetskog rata na primjeru školstva na talijanskom jeziku u socijalističkoj Jugoslaviji. Manjinske škole bile su mjesto za socijalizaciju i enkulturaciju govornika talijanskoga u Istri i Rijeci, ali i za mjerenje stupnja i vrste integracije obitelji koje su odlučile ostati živjeti u Hrvatskoj nakon pripojenja sjeveroistočnoga Jadrana Jugoslaviji u manjinsku zajednicu i državu. Tekst promišlja namjere, strategije i prakse lokalnih i središnjih vlasti te članova i institucija talijanske manjine u pravcu asimilacije, disimilacije i izolacije talijanske govorne skupine.

Ključne riječi: Rijeka; Istra; školstvo; nacionalne manjine; nacionalno pitanje; Jugoslavija

Od uvođenja obaveznoga školovanja, obrazovanje je, shvaćeno kao važna životna faza koja utječe na kulturne stavove i individualne i kolektivne identifikacije, postalo jedan od temeljnih elemenata modernizacije u Europi. Proučavanje školstva pruža uvid u društvene i povijesne fenomene te je osobito dragocjeno mjerilo za promjene koje se događaju u vrijeme političke tranzicije. To posebno vrijedi za multietničke sredine, osobito u krizama državne suverenosti i prijelazima između jedne i druge države ili u kontekstu nacionalnih borbi. U devetnaestostoljetnim višejezičnim okvirima formirali su se politički i društveni odnosi koji su favorizirali neke jezike nauštrb drugih, no već u XX. stoljeću ti su se odnosi u ratnim okolnostima nanovo promijenili. Posljedično

¹ Zahvaljujem Aleku Kovačeviću i anonimnim recenzentima na korisnim komentarima i prijedlozima.

je i obrazovanje bilo pod utjecajem tih promjenjivih okolnosti. Promjene u društvu i obrazovanju nastale su i kao posljedica demografskih promjena koje su se u srednjoj i istočnoj Europi nakon Drugoga svjetskog rata manifestirale na traumatičan i rapidan način.

Sjeverni Jadran izvrstan je primjer za praćenje širenja nacionalizma u XIX. stoljeću, kada su se strukturirale nacionalne kulture, skupine i barijere, ali i za period uspostavljanja nacionalnih država, kada su se iznjedrile nacionalne manjine u odnosu s matičnim nacijama ili narodima. Priznavanje (ili nepriznavanje) prava nacionalnih manjina na školovanje na njihovu nacionalnom jeziku pokazatelj je državne politike prema manjinama u tim procesima.

Već se u vrijeme Austro-Ugarske u Austrijskom primorju kao i u drugim habsburškim provincijama najveći segment političkoga spektra fokusirao na nacionalne borbe između pripadnika različitih naroda te obrambene politike za promoviranje i očuvanje školovanja isključivo na svojem jeziku. Važnije stranke ili habsburški politički pokreti, čak i kada ideološki nisu nastali uz ideju nacije, kao što su oni liberalni, katolički i socijalistički, s vremenom su postali vezani uz interese određene nacionalne skupine. Njihov najveći kohezivni element bio je u nacionalnoj identifikaciji, a političke inicijative i diskurse provodili su koristeći se stalnom kontrapozicijom različitih nacionalnosti i nadmećući se u borbi za odabir jezika u školama i upravi.²

Takav se stav nakon Prvoga svjetskog rata i poslije opravdavao i legitimirao povijesnim diskursom prema kojem se Habsburška Monarhija smatrala "tamnicom naroda" i propalom državom osuđenom na smrt, nesposobnom preživjeti u svijetu "pretpostavljene prirodnosti i neizbježnosti nacionalne države".³ Time je također desetljećima argumentirana neizbježnost nacionalne borbe i potreba za uspostavljanjem nacionalnih država. Većina je političara kao i tadašnjih i kasnijih povjesničara vjerovala da su nacije bile dobro definirani subjekti čiji su članovi dijelili vječne, jednostavno prepoznatljive i neizbježne osobine. Transnacionalne prakse smatrali su oportunistom koji je vodio ljude prema slabljenju jednonacionalnih osjećaja te prema regionalističkim političkim orijentacijama.⁴ Europske vlade "država sljednica" (engl. *Successor states*,

² Vidi: Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire: A New History* (Cambridge: Harvard University Press, 2016); Nancy Wingfield, ur., *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe* (New York: Berghahn, 2005); Jeremy King, *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics* (Princeton: Princeton University Press, 2002). Za istarski slučaj vidi: Vanni D'Alessio, „Čitaonice, Sale di lettura i podijeljena istarska mreža kulturnih društava u kasnom habsburškom razdoblju“, *Zbornik Kastavštine*, 21 (2017), str. 137-150; Vanni D'Alessio, *Il cuore conteso. Il nazionalismo in una comunità multi-etnica: L'Istria asburgica* (Napoli: Filema, 2003).

³ Pieter Judson, *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria* (Cambridge: Harvard University Press, 2006), 6.

⁴ Nacionalna ravnodušnost ne mora značiti potpuni nestanak nacionalne lojalnosti, odnosno da se mnogi pojedinci snažnije identificiraju s vjerskim, klasnim, lokalnim, regionalnim, profesionalnim ili obiteljskim zajednicama, ili čak s austrijskom dinastijom, nego s jednom nacijom. Tara Zahra, *Kidnapped Souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900-1948* (Ithaca: Cornell University Press, 2008), 4.

odnosno države koje su naslijedile bivše habsburške, još uvijek miješane teritorije) sve su se više posvećivale nacionalizaciji i nacionalnoj mobilizaciji građana. Ojačao je nacionalizam na državnoj i na društvenoj razini te su se umjesto rješavanja nacionalnoga pitanja nakon rata razvijali recipročni iredentizmi, a nacionalni agnosticizam bivao je sve rjeđi. Takav je proces vezan uz rast političkoga nasilja, radikalizaciju javnih rasprava i ekonomsku nestabilnost poslijeratnoga razdoblja.⁵ Na jadranskom se prostoru (kao i na različitim područjima srednje i srednjoistočne Europe) tijekom i nakon Prvoga i Drugoga svjetskog rata odlučivalo o suverenitetu i novim granicama u okolnostima još uvijek prisutnih snažnih ratnih i poslijeratnih trauma i ekonomskih poteškoća.

Poteškoće koje su doživljavale različite jezične ili religijske skupine u nacionalnim državama pretvorene u manjine u ratnim i tranzicijskim periodima proizlazile su iz specifične politike i prakse usmjerene na stabilnost titularne nacije. Ponekad se radilo o uznemiravanju pojedinaca, a ponekad čitavih obitelji ili cijele etničke ili nacionalne skupine. U nekim se slučajevima radilo o državnoj politici ili pak o praksama upravnih tijela, pripadnika vojske ili nasilnih skupina koje su bile formalno ili neformalno dogovorene s centralnim vlastima ili ih je vlada dopuštala. Naprimjer, u novoosnovanoj Čehoslovačkoj, možda najliberalnijoj državi međuratne Europe prema svojoj velikoj njemačkoj manjini, političke napetosti među nacionalnim skupinama rezultirale su i nasiljem, kao kada je vojska pucala na njemačke prosvjednike u ožujku 1919. godine. Također, kako opisuje Tara Zahra, čehoslovačka vlada trudila se u popisu stanovništva klasificirati mnoštvo građana različitoga podrijetla kao Čehe radi upisa u školu.⁶ U tom su razdoblju u Julijskoj krajini fašističke skupine nekažnjeno uznemiravale socijaliste, Hrvate i Slovence, a talijanski popis stanovništva pokazao je već 1921. mnogo više talijanskih govornika no što ih je bilo u zadnjem austrijskom popisu, čak i u selima gdje ih prije rata uopće ili gotovo uopće nije bilo.⁷ Već u godinama prije dolaska fašizma na vlast onemogućeno je djelovanje Hrvatske gimnazije u Pazinu bez njezina formalnoga ukidanja, a onemogućeno je i djelovanje bilo kojoj drugoj srednjoj školi na hrvatskom jeziku u Istri i na Kvarneru.⁸ Jedan od prvih zakona još višestranačke Musso-

⁵ Karen Barkey, Mark von Hagen, ur., *After empire: multiethnic societies and nation-building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg empires* (Boulder: Westview Press, 1997); Mark Mazower, *Mračni kontinent: europsko dvadeseto stoljeće* (Zagreb: Prometej, 2004).

⁶ Michael Campbell, "The Making of the 'March Fallen': March 4, 1919 and the Subversive Potential of Occupation", *Central European History* 39 (2006): 1-29; Zahra, *Kidnapped Souls*, 4.

⁷ Vanni D'Alessio, "Dall'Impero d'Austria al Regno d'Italia. Lingua, stato e nazionalizzazione in Istria", u: *Una storia balcanica. Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento*, ur. Lorenzo Bertucelli i Mila Orlić (Verona: Ombre corte, 2008), 41.

⁸ Vanni D'Alessio, "Problemi školstva i politički problemi – počeci talijanske uprave u Pazinu", u: *Hrvatska gimnazija u Pazinu 1899. – 1999. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*, ur. Josip Šiklič (Pazin: Gimnazija i strukovna škola "Jurja Dobrile"; Skupština udruga Matice hrvatske Istarske županije, 1999), 147-164.

linijeve vlade bila je školska reforma ministra Giovannija Gentilea 1923., zbog koje su se polako ugasile sve hrvatske, slovenske i njemačke osnovne škole u Italiji.⁹

Tijekom poslijeratnoga uspostavljanja nacionalnih država u srednjoistočnoj Europi bilo je više slučajeva fizičkih i verbalnih napada na pripadnike manjina, a u mirnijim društvenim i političkim okolnostima zabilježeno je mnogo slučajeva diskriminacije od lokalne uprave. Centralna vlada i policija često nisu htjele ili se nisu trudile spriječiti takve situacije. Michael Billig vezao je takve namjere ili predispozicije uz logiku uspostavljanja novih režima i uz "banalni nacionalizam"¹⁰, a John Breuilly objasnio je da se u tim slučajevima radilo o tipičnim nastojanjima nacionalne države da ojača i o aspiracijama nacionalnih skupina da strukturiraju političku tvorevinu kao svoju.¹¹ Ernest Gellner opisao je pak takve predispozicije u svojem objašnjenju nacionalizma kao "primarno političkog principa koji smatra da se politička i nacionalna jedinica trebaju podudarati".¹²

Nakon nacističkih i sovjetskih prisilnih ratnih migracija, "krvava" srednjoistočna Europa postala je etnički homogenija.¹³ Ideja da su višejezične sredine element destabilizacije implicirala je postojanje jasne razlike između matične nacije i manjine. Takav stav prevladavao je nakon Drugoga svjetskog rata i u zemljama narodnih demokracija utemeljenim na principima internacionalne i klasne solidarnosti u kojima je nacionalizam bio jasno osuđivan.¹⁴ Po uzoru na Sovjetski Savez, Jugoslavija je bila podijeljena na nacionalne republike i autonomne pokrajine i legitimizirala je i promovirala nacionalni princip kao osnovu svojega ustroja.¹⁵

Nakon Drugoga svjetskog rata politički status manjina bio je mnogo bolji no prije, iako je u bivšim državama sljednicama Habsburške Monarhije (Čehoslovačka, Poljska i Jugoslavija) pitanje Nijemaca bilo odmah "riješeno" procedurom nasilnih migracija.¹⁶ I u Jugoslaviji se provodila ista politika prema

⁹ D'Alessio, "Dall'Impero d'Austria al Regno d'Italia"; Milica Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918-1921* (Maribor: Založba Obzorja, 1972); Hrvoje Mezulić, *Fašizam – krstitelj i palikuća* (Pazin: Naša sloga, 1997); Darko Dukovski, *Fašizam u Istri: 1918. – 1943.* (Pula: CASH, 1998).

¹⁰ Michael Billig, *Banal nationalism* (London: SAGE, 1997).

¹¹ John Breuilly, *Nationalism and the State* (Chicago: The University of Chicago Press, 2006).

¹² Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam* (Zagreb: Politička kultura, 1998), 21.

¹³ Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2012).

¹⁴ Terry Martin, *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939* (Ithaca: Cornell University Press, 2001).

¹⁵ O sovjetskom upravno-političkom modelu u promoviranju nacionalnih identifikacija svakoga područja i pojedinaca vidi: Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996); o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji vidi: Hilde Katrine Haug, *Creating a socialist Yugoslavia: Tito, communist leadership and the national question* (London: I. B. Tauris, 2016).

¹⁶ Jessica Reinisch, Elizabeth White, ur., *The Disentanglement of Populations: Migration, Expulsion and Displacement in Post-war Europe, 1944-1949* (Basingstoke: Palgrave Macmillan,

Nijemcima, a prema ostalim nacionalnim manjinama bila je selektivnija.¹⁷ Primjerice, Mađarima u Vojvodini u prvoj se fazi činilo da će slijediti njemačku sudbinu, ali im je ipak omogućen ostanak u zemlji.¹⁸ Na sjevernom se Jadranu, iako je velika većina talijanskih govornika (uključujući Hrvate i Slovence) napustila Rijeku i Istru, lojalnim državljanima (onima koji su podupirali narodnu vlast) otvarala mogućnost ostanaka.¹⁹

Jugoslavija je izgradila veliku školsku infrastrukturu za manjine, odnosno "narodnosti", kako se to u službenom jugoslavenskom diskursu preferiralo govoriti zbog vokabulara internacionalne i klasne solidarnosti.²⁰ Škole na svojem jeziku dobili su pripadnici talijanske manjine u Sloveniji i Hrvatskoj, a na drugoj strani sjevernoga Jadrana Slovenci su napokon uživali zaštitu, iako ni za prve ni za druge nije sve išlo glatko.²¹ Otvoreno granično pitanje, neriješen status Slobodnoga Teritorija Trsta (STT) i turbulentni odnosi između Italije i

2011); Philipp Ther, Ana Siljak, ur., *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944-1948* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2001); Antonio Ferrara, "Eugene Kulischer, Joseph Schechtman and the Historiography of European Forced Migrations", *Journal of Contemporary History* 46 (2011), br. 4: 715-740.

¹⁷ Michael Portmann, "Communist Retaliation and Persecution on Yugoslav Territory During and After World War II (1943-1950)", *Tokovi istorije* 1-2 (2004): 66; Zeljko Sevic, "The Unfortunate Minority Group. Yugoslavia's Banat Germans", u: *German Minorities in Europe: Ethnic Identity and Cultural Belonging*, ur. Stefan Wolff (New York: Bergham, 2000), 143-164; Vladimir Geiger, "Josip Broz Tito i sudbina jugoslavenskih Nijemaca", *Časopis za suvremenu povijest* 40 (2008), br. 3: 789-818.

¹⁸ O Mađarima kao manjini vidi: Lajos Arday, "Hungarians in Serb-Yugoslav Vojvodina since 1944", *Nationalities Papers* 24 (1996), br. 3: 467-482; Lajos Göncz, Ottó Vörös, "Hungarian in the Former Yugoslavia (Vojvodina and Prekmurje)", u: *Hungarian Language Contact outside Hungary*, ur. Anna Fenyvesi (Amsterdam: John Benjamins, 2005), 187-240.

¹⁹ O tome vidi: Vladimir Žerjavić, "Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910-1971.", *Društvena istraživanja* 2 (1993), br. 4-5 (6-7): 631-655; Darko Dukovski, "Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945. – 1956.", *Časopis za suvremenu povijest* 33 (2001), br. 3: 638-641; Marino Manin, "O ljudskim gubicima Istre u Drugom svjetskom ratu i poraču", u: *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*, ur. Marino Manin (Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", 2006), 125-141; Franko Dota, *Zaračeno porače: konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre* (Zagreb: Srednja Europa, 2010); Marica Karakaš Obradov, "Emigracije talijanskog stanovništva s hrvatskog područja tijekom Drugog svjetskog rata i porača", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 55 (2013): 204-225; Vanni D'Alessio, "Ponad egzodusa i fojbi. Nova talijanska literatura o Istočnoj granici", *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske* 6-7 (2011-2012): 55-75.

²⁰ O manjinama u Jugoslaviji vidi: Paul Shoup, "Yugoslavia's National Minorities under Communism", *Slavic Review* 22 (1963), br. 1: 64-81; Zoran Janjetović, "Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1945. – 1955.", u: *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao nacionalna manjina – europski izazovi*, ur. Ljiljana Dobrović i Ivana Žebec Šilj (Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", 2015), 63-92. Za slučaj Rijeke vidi: Marco Abram, "Integrating Rijeka into socialist Yugoslavia: the politics of national identity and the new city's image (1947-1955)", *Nationalities Papers* 5 (2017): 1-17.

²¹ O Slovencima u Italiji vidi: Pavel Stranj, *La comunità sommersa: gli Sloveni in Italia dalla A alla Z* (Trieste: Editoriale Stampa Triestina, 1989); Jože Pirjevec, Milica Kacin Wohinz, *Storia degli Sloveni in Italia, 1866-1998* (Venezia: Marsilio, 1998). O slovenskom školstvu u Italiji vidi: *Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem, 1945-1985* (Trst: Odbor za proslavo 40-letnice obnove slovenskih šol v Italiji, 1986).

Jugoslavije otežavali su život Slovencima u Italiji i u dijelovima Zone A STT-a, koji su na kraju pripali Talijanskoj Republici, a jednako tako i Talijanima u Jugoslaviji. Kriza Informbiroa uvećala je napetosti, i to najviše u područjima koja su bila pod kontrolom Jugoslavije (Zona B STT-a) ili su joj pripala (ostatak Istre i Rijeka). Pod jugoslavenskom represijom našlo se mnogo Talijana koji su prešli u Jugoslaviju potaknuti socijalističkim i internacionalističkim idejama, među ostalima kulturnih radnika i učitelja te onih koji su kao brodograđevni radnici (tzv. *monfalconsi*) došli iz Tržiča (Monfalcone).²² Kriza nije potaknula samo njihov odlazak nego i mnogih autohtonih govornika talijanskoga iz Istre i s Kvarnera koji su do tada bili neodlučni u pitanju preseljenja ili su pak odlučno željeli ostati.²³

Pitanje suvereniteta između Italije i Jugoslavije djelomično je ostalo otvoreno u Parizu, jer spor oko Trsta i okolice nije bio riješen sve do 1954. godine.²⁴ Memorandumom iz 1954. Jugoslavija i Italija obvezale su se da ne mijenjaju broj škola u bivšim zonama A i B STT-a, a situacija se smirila i u ostalim sjevernojadranskim dijelovima Italije i Jugoslavije gdje su postojale škole za slovensku i talijansku nacionalnu manjinu. Od kraja rata jugoslavenske narodne vlasti promovirale su politiku talijansko-slavenskoga bratstva na tragu južnoslavenskoga bratstva i jedinstva. *Fratellanza italo-slava* pojavila se kao parola na raznim plakatima i zidovima u Istri i Rijeci krajem rata i početkom poratnoga razdoblja, a politički se oblikovala kao Slavensko-talijanska antifašistička unija.²⁵

U toj su fazi jugoslavenski čelnici podupirali talijanski jezik u upravi i školstvu. Na kongresu koji je Oblasni komitet Komunističke partije Hrvatske za Istru i Rijeku organizirao u Raši 18. lipnja 1945., Edvard Kardelj, Vladimir Bakarić i tadašnji tajnik Komiteta Mate Kršul ponovili su važnost jugoslavenskoga anektiranja cijeloga sjevernog Jadrana – uključujući Trst, tako da se poveže s “demokratskim snagama” koje su se u Italiji budile protiv “snaga reakcije”. U istoj je prilici bilo spomenuto da “se u Rijeci više priča talijanski” te je potvrđen

²² Alfredo Bonelli, *Fra Stalin e Tito: cominformisti a Fiume, 1948-1956* (Trieste: Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 1994); Giacomo Scotti, *Goli Otok. Italiani nel gulag di Tito* (Trieste: Lint, 1997); Andrea Berrini, *Noi siamo la classe operaia: i duemila di Monfalcone* (Milano: Baldini-Castoldi, 2004).

²³ Ezio Giuricin, Luciano Giuricin, *La comunità nazionale italiana. I: Storia e istituzioni degli Italiani dell'Istria, Fiume e Dalmazia (1944-2006)* (Rovigno: Centro di Ricerche Storiche, 2008), 141-178.

²⁴ O STT-u i sporu između Italije i Jugoslavije vidi: Glenda Sluga, *The Problem of Trieste and the Italo-Yugoslav Border: Difference, Identity, and Sovereignty in Twentieth-Century Europe* (New York: SUNY Press, 2001); Rolf Wörsdörfer, *Krisenherd Adria 1915-1955. Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum* (Paderborn: Schöningh, 2004); Marina Cattaruzza, *Italy and Its Eastern Border, 1866-2016* (New York: Routledge, 2017).

²⁵ Abram, “Integrating Rijeka into socialist Yugoslavia”; Nevenka Troha, *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama* (Ljubljana: Modrijan, 1999); Nevenka Troha, “The Slavic-Italian Brotherhood. Aspects of the Role the Italians had in the Slavic-Italian Anti-Fascist Union”, *Casopis za povijest Zapadne Hrvatske* 6-7 (2011-2012): 149-161. O tome vidi i: Darko Dukovski, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice (1943. - 1955.)* (Pula: CASH, 2001).

paritet talijanskoga i hrvatskoga jezika u socijalističkoj i jugoslavenskoj Hrvatskoj, gdje “ne postoji jezik države”, nego su svi jezici koji se govore u Hrvatskoj državni jezici.²⁶ O *talijaniziranim* Hrvatima bilo je rečeno: “Neka se svatko osjeća i zove kako želi. Nema potrebe povijesno suditi nacionalnost. Samo tako će postojati pravični odnosi i stvarno bratstvo među Talijanima i Hrvatima. Na taj način neće se pojaviti problem izbora škole. Naučite dva jezika u talijanskim i hrvatskim školama kako bi se osnažilo međusobno razumijevanje.”²⁷ Takav je stav bio zdušno prihvaćen i među pripadnicima Unije Talijana Istre i Rijeke (*Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume* – UIIF).²⁸ U časopisu Unije moglo se iščitati zadovoljstvo što će roditelji imati slobodu izbora upisa učenika u škole na talijanskom ili hrvatskom jeziku.²⁹

Prema novim idejama o “narodnoj prosvjeti”, iz škola je trebala izaći “omladina svjesna svoga položaja i znanja, prožeta željom sa slobodom, radom, napretkom i za drugarstvom, koje treba osobito da dođe do izražaja kod nas u međusobnom odnosu Hrvata i Talijana”. Dakle, “nova škola” morala je biti “upravo ona koja će usađivati u dušu najmlađih ravnopravnost i bratstvo hrvatskog i talijanskog naroda Istre”.³⁰ U skladu s takvim stavovima, uvođenje hrvatskoga jezika u škole na talijanskom jeziku bilo je postupno. Nakon ponovnoga otvaranja škola u lipnju 1945. hrvatski jezik uveden je samo u srednje škole.³¹

U tom liberalnom, odnosno socijalističkom stavu o nacionalnom pripadanju i izboru jezika školovanja odnos između dva jezika ipak je bio označen: jedan je u poziciji moći, a drugi je manjinski. U Istri, Rijeci i na Kvarneru Talijani su bili uključeni u Narodnooslobodilačku borbu i lokalnu upravu, u politiku i medije, ali se već od 1944., odnosno od osnutka UIIF-a, talijanska

²⁶ “Nuovi problemi sorti con la fine della guerra. Verbale del convegno del PCC di Arsia del 18. 6. 1945”, u: Ezio Giuricin, Luciano Giuricin, *La comunità nazionale italiana. II: Documenti (1944-2006)* (Rovigno: Centro di Ricerche Storiche, 2008), 73.

²⁷ “Ognuno si senta e si chiami come vuole. Non bisogna fare nessun processo storico alla nazionalità. Solo così: giusti rapporti e vera fratellanza fra italiani e croati. Il problema della scelta della scuola, in questo modo non sorgerà. Imparate due lingue nelle scuole ital(iane) e croate per favorire la comprensione reciproca.” E. Giuricin, L. Giuricin, *La comunità nazionale italiana. II*, 72.

²⁸ Hrvatska (dalje: HR) – Arhiv Centra za povijesna istraživanja u Rovinju (Archivio del Centro di ricerche storiche di Rovigno) (dalje: CRSRV) – fond Škole – Unije Talijana Istre i Rijeke, 1945-1954 (Fondo Scuole – Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume, 1945-1954) (dalje: UIIF SCUOLE 1945-1954), 1985 4696/85: “Situazione politica delle scuole italiane in Istria e a Fiume”, str. 1. Vidi i: HR-CRSRV-UIIF SCUOLE 1945-1954, 1985 4697/85: “Problematika talijanskih škola. Političko stanje, 1954.”

²⁹ *Il Nostro Giornale*, 30. 11. 1945., citirano u: Luciano Monica, *La scuola italiana in Jugoslavia. Storia, attualità e prospettive* (Rovigno: Centro di Ricerche Storiche, 1991), 36.

³⁰ Darko Dukovski, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća (1918. – 1947.)* (Zagreb: Leykam international, 2010), 148.

³¹ Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci – fond 323 – Gradski narodni odbor Rijeka 1945-1947, CPC Fiume, Prosvjetni Odjel (Sezione culturale), Opći spisi 1945-47: “Al Ministero dell'Istruzione (Sezione Scolastica), Zagabria: Relazione sulle scuole italiane di Fiume dal maggio 1945 all'ottobre 1947” (“Izvešće o talijanskim školama od V. 1945. do X. 1947.”).

komponenta smatrala manjinom i na taj se način službeno izražavala. Nadalje, iako je Komunistička partija priznavala višejezični karakter nekoliko lokalnih sredina, nije pozitivno gledala na činjenicu da među stanovništvom ima mnogo neopredijeljenih, posebice djece, te da hrvatski đaci pohađaju talijanske škole. U izvješću upućenom Ministarstvu prosvjete u lipnju 1945. Oblasni narodnooslobodilački odbor za Istru zalagao se za kriterij po kojem se talijanske škole mogu otvarati samo ondje gdje ima "najmanje 20 djece talijanske narodnosti".³² Posljedično je u 52 škole upisan 7571 učenik, ali prema izvješću, taj broj nije obuhvaćao "samo djecu talijanske narodnosti, jer tu ima i djece hrvatske narodnosti, a ima i neopredijeljenih koji još ni danas ne znaju jesu li Talijani ili Hrvati".³³

Ono što 1948. nije činilo problem, što su roditelji mogli odlučiti u koju školu upisati djecu, početkom pedesetih godina počelo je biti smetnjom.³⁴ U knjizi o jugoslavenskim manjinama koju je 1952. Ljubiša Stojković, "načelnik" u Direkciji za informacije Federativne Narodne Republike Jugoslavije, pripremio s Milošem Martićem za potrebe Ujedinjenih naroda, ustvrdilo se kao "neosporna činjenica" da su među svim nacionalnim manjinama u zemlji Talijani oni koji su u najvećoj mogućoj mjeri iskoristili autonomna prava.³⁵ Ipak, baš se tih godina mreža talijanskih škola u Istri i na Kvarneru počela drastično smanjivati, kako će biti objašnjeno u nastavku ovoga članka.

Smanjenje broja talijanskih đaka, dakle i njihovih razreda i škola, bilo je posljedica demografskoga kolapsa govornika talijanskoga koji su, nakon prvih odlazaka tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata, masovno optirali za talijansko državljanstvo između 1948. i 1954. godine. No smanjenje upisa nije bilo posljedica samo "egzodusa" nego i političkih previranja koja su se nadovezala na međunarodne krize, pogotovo Tršćansku, uz druge faktore. Napetosti oko Trsta kulminirale su prosvjedima i incidentima u listopadu 1953., pogotovo u Rijeci, koji su dodatno potaknuli predrasude protiv Talijana. Strah od toga da ih se poveže s fašistima, osjećaj nesigurnosti i želja istarskih i kvarnerskih talijanskih i miješanih talijansko-hrvatskih obitelji za integracijom u novi sustav i u novo društvo te potreba za usavršavanjem ili učenjem jezika poticali su upise u hrvatske škole. Takvu su odluku donosile obitelji koje su se svakodnevno i dalje služile lokalnom riječkom ili istarskom verzijom romanskoga, odnosno venetskoga narječja.

Nakon završetka Tršćanske krize 1954. u izvješću UIIF-a o problematici talijanskih škola bilo je mnogo žaljenja: "U nekim kotarima i gradovima nema inspektora za talijanske škole, učitelji su prepušteni sami sebi i nemaju oni pomoć i kontrolu koja im je neophodno potrebna. U pojedinim mjestima prošir-

³² Dukovski, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća*, 147.

³³ *Isto*.

³⁴ HR-CRSRV-UIIF SCUOLE 1945-1954, 1985 4697/85: "Problematika talijanskih škola. Političko stanje, 1954."

³⁵ Ljubiša Stojković, Miloš Martić, *National Minorities in Yugoslavia* (Beograd: Publishing and Editing Enterprise "Jugoslavija", 1952), 152.

rile su se glasine među masama da talijanske škole ne daju potrebnu spremnu, da su djeca koja pohađaju talijanske škole osuđena imati stalne poteškoće u praktičnom životu, jer ne poznaju dobro hrvatski jezik i slično. Sve ove činjenice djelovale su veoma negativno na nastavnike talijanskih škola, demoralizirajući ih i oduzimajući im vjeru za daljnji rad u talijanskim školama itd. Ovo negativno djelovanje je prvenstveno posljedica zatvaranja mnogih škola pa se roditelji i nastavnici pitaju koja će biti budućnost talijanskih škola.³⁶ U istom se dokumentu spominje kao problem ponašanje “nekoliko hrvatskih intelektualaca čiji stav prema talijanskoj manjini nije ni malo socijalistički” i “boluje od nacionalizma”.³⁷

Ovaj dokument datira iz 1954., nakon rješavanja Tršćanskoga pitanja i nakon veoma teška perioda za talijanske škole u Hrvatskoj, kada je odaslano nekoliko okružnica zapamćenih kao “Dekret Peruško”, prema imenu tadašnjega školskog inspektora za Istru i Rijeku. Okružnice su se odnosile na politiku ograničavanja slobodnoga upisivanja u škole “manjina”: upisivati su se mogli samo oni s “dokazanom” (i “precizno utvrđenom”) pripadnošću talijanskoj nacionalnoj zajednici. Prema seriji okružnica koje su tijekom školske godine 1951./1952. kao i 1953. lokalnim vlastima poslali hrvatski Savjet za prosvjetu (tadašnje ministarstvo za obrazovanje na republičkoj razini) i školski inspektor Tone Peruško, talijanske škole u Rijeci i Istri bile su prisiljene napraviti popise tzv. hrvatskih đaka i popise tzv. sumnjivih đaka koji su pohađali manjinske škole. Na temelju tih popisa posebno ustanovljene komisije odlučivale su mogu li ti đaci nastaviti pohađati manjinske škole.

Stajalište Savjeta bilo je da “samo utvrđeni pripadnici nacionalne manjine” (riječ “utvrđeni” bila je podcrtana) mogu biti primljeni u škole nacionalne manjine. Sve učenike za koje se ustanovilo da nisu pripadnici nacionalne manjine ili za koje se nije mogla “utvrditi pripadnost” nacionalnoj manjini bilo je potrebno “odmah prevesti” (što je bilo podcrtano) “u školu s hrvatskim ili srpskim nastavnim jezikom”, čak tijekom trajanja školske godine. Iznimke su bile moguće samo uz dopuštenje Savjeta.

Radilo se o politici na temelju koje se željelo ograničiti mogućnost upisa u manjinske škole svima koji nisu mogli s apsolutnom sigurnošću dokazati da su pripadnici talijanske narodnosti. Savjet za prosvjetu morao je nekoliko puta intervenirati prema školama koje nisu napravile posao po dobivenim uputama. U Istri su školska upravna tijela 1953. ustanovila neprovođenje tih uputa, jer “pokazalo [se] da neki kotari nisu dovoljno orijentirani na rješavanje pitanja koja se odnose na manjinske škole” prema okružnici iz 1952. godine.³⁸ Primjerice, 16. lipnja 1953. ravnatelj rovinjske gimnazije na talijanskom jeziku poslao je Odjelu za prosvjetu i kulturu Narodnoga odbora pulskoga kotara

³⁶ HR-CRSRV-UIIF SCUOLE 1945-1954, 1985 4697/85: “Problematika talijanskih škola. Političko stanje, 1954”.

³⁷ *Isto.*

³⁸ HR-CRSRV-UIIF SCUOLE 1945-1954, 265/04: u ovom dokumentu (“Okružnica o pohađanju manjinskih škola”, 2261/52 od 5. 2. 1952.) spominje se uputa iz 1952. godine (12176/51).

“popis hrvatskih đaka koji su pohađali talijansku školu”.³⁹ To je bio odgovor na okružnicu od 9. lipnja upućenu ravnatelju pulske gimnazije, osmogodišnjoj školi u Vodnjanu i sedmogodišnjim školama Fažana-Galižana i Bale-Šišan te osnovnoj školi u Rovinju i Narodnom odboru gradske općine u Rovinju (Odjel za prosvjetu i kulturu) prema okružnici Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu Narodne Republike Hrvatske od kraja svibnja.⁴⁰

Unija Talijana Istre i Rijeke, kao predstavnik talijanske manjine, u početku se nije opirala tim uputama. Prve ozbiljne reakcije manjinskih predstavnika bilježimo tek tijekom 1954., i to veoma blage i kada je već nastala velika šteta.⁴¹ Lokalni ogranci talijanske manjine početkom pedesetih godina i poslije nisu imali primjerene zakonske ni političke ovlasti da se odupru spomenutim promjenama te je njihovo reagiranje bilo nejasno i nejedinstveno. Težina rečenih mjera često je ovisila o stavu predstavnika lokalne vlasti. Neki od tih predstavnika, koji su stigli kao novi poslijeratni doseljenici iz ostalih dijelova Hrvatske (što je bio čest slučaj u Istri), nisu bili voljni uvažavati ni potrebe ni prava nacionalne manjine koja je bila obilježena “kolektivnom krivnjom” i za ratne i za prijeratne nedaće. Unija Talijana nije bila u stanju niti je željela djelovati u zaštitu jezičnih prava osoba za koje ni sami čelnici Unije nisu sa sigurnošću mogli ustanoviti stvarnu nacionalnu pripadnost, a istovremeno se nisu željeli isticati ili biti optuženi za revanšizam u očima novih vlasti. U ruralnim krajevima i na periferiji gradova, kao i u industrijskim područjima ili u slučaju Staroga grada u Rijeci, roditelji su s obzirom na niži stupanj obrazovanja imali poteškoće u izražavanju na književnom jeziku te su se teško mogli odgovarajuće založiti za svoja jezična prava. Onima s višim stupnjem obrazovanja nije se bilo uputno isticati iz ideoloških razloga, a s protekom vremena tako je bilo i za one koji su sudjelovali u Narodnooslobodilačkom pokretu ili su bili u strukturi vlasti. Kao upozorenje su poslužile ideološke “čistke” čije su, primjerice, žrtve bila dvojica tajnika Unije Talijana 1951. (Eros Sequi i Erio Franchi), ili slučaj iz sedamdesetih godina u kojem je predsjednik Unije Antonio Borme uklonjen sa svih svojih manjinskih dužnosti od svojih najbližih suradnika.⁴²

U Rijeci i Istri škole su se same pokušale zaštititi od posljedica spomenutih okružnica. Tako je u osnovnim školama u Rijeci zabilježeno samo osam učenika Hrvata i troje neutvrđene nacionalnosti na sveukupno 1364 upisana učenika. U talijanskim školama na području Zadra, Istre i Kvarnera bilo je

³⁹ HR-CRSRV-UIIF SCUOLE 1945-1954, 265/04: “Elenco degli studenti croati che frequentano la scuola italiana di Rovigno.”

⁴⁰ Okružnica Odjela za prosvjetu i kulturu Narodnoga odbora pulskoga kotara od 9. 6. 1953. nosila je broj 5174. HR-CRSRV-UIIF SCUOLE 1945-1954, 265/04: Okružnica Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu Narodne Republike Hrvatske broj 8278, koju je potpisao ministar predsjednik Savjeta dr. Ženko, poslana iz Zagreba 26. 5. 1953. od inspektora D. Ljubotine i proslijeđena od strane Narodnoga odbora Kotara Pula, Savjet za prosvjetu i kulturu (br. 5174/53), potpisana od načelnika Odjela, Aleksandra Kovačića u Puli 19. 6. 1953.

⁴¹ HR-CRSRV-UIIF SCUOLE 1945-1954, 1985 4697/85: “Problematika talijanskih škola. Političko stanje, 1954.”

⁴² E. Giuricin, L. Giuricin, *La comunità nazionale italiana. I*, 170-178 i 282-306.

sveukupno 3467 učenika, od čega 276 zabilježenih Hrvata i 72 “neutvrđenih” (od čega najviše Hrvata u Labinu /58/ i najviše “neutvrđenih” u Puli – centar).⁴³ Predstavnici Talijanske unije nisu iskazivali nikakvu kritičnost spram odluka Prosvjetne komisije, štoviše pružali su neupitnu potporu njihovu provođenju. U razgovorima predstavnika Unije i Prosvjetne komisije u svibnju 1952. zalazi se čak u preispitivanje možebitnih razloga koji su naveli roditelje hrvatske nacionalnosti da upisuju djecu u “talijanske škole”. Ono što se u tim razgovorima nije spominjalo jest da se na području Rijeke i Istre teško moglo utvrditi precizno razgraničenje između dvaju nacionalnih entiteta, hrvatskoga i talijanskoga. Posljedično je nakon razgovora odlučeno sljedeće:

“S novom školskom godinom nijedno dijete hrvatske nacionalnosti neće se moći upisati u talijanske škole. Ta odluka ima se primjenjivati pri upisu u prve razrede. Učenici koji tijekom godine pohađaju jedan od četiri razreda osnovne škole i koji su hrvatske nacionalnosti morat će u novoj školskoj godini nastaviti školovanje u hrvatskim školama.”⁴⁴

Suprotno navedenoj odluci, učenike se počelo “preseljavati” već tijekom školske godine, na što će se požaliti i predstavnici Unije, ali tek 1954. godine⁴⁵. Najdrastičniji primjer zabilježen je u Labinu u Istri, gdje je krajem 1952. umjesto predviđenih 58 učenika premješteno njih 182 od ukupno 224 upisana učenika. Deseci drugih škola u Istri zabilježili su znatan pad broja učenika uzrokovan prisilnim preseljenjima učinjenim na temelju popisa učenika koje je pripremila Specijalna komisija nakon verificiranja popisa koje su ispunile škole.⁴⁶ Bez obzira na roditeljske molbe da se djeci za koju se nije moglo neupitno ustanoviti da su talijanske nacionalnosti dopusti završetak školske godine bez premještanja, tome nije udovoljeno, što je u konačnici prouzročilo veoma traumatična iskustva u djece koja su preseljena u škole nacionalne većine. Poteškoće s kojima su se susrela ta djeca bile su i psihološke i jezične prirode zbog njihove nespremnosti na novonastalu situaciju jezične promjene, bez obzira na to koji njihov materinji jezik bio, s obzirom na to da je za utvrđivanje nacionalne pripadnosti bila dovoljna izjava jednoga ili obaju roditelja.⁴⁷

Škole su morale sačiniti popise “hrvatske” i “neutvrđene” djece na temelju spomenutih okružnica/uputa, a s obzirom na to da su u školama mogli ostati

⁴³ HR-CRSRV-UIIF SCUOLE 1945-1954, 8722 4667/85, 8723 4715/85 i 8724 4684/85.

⁴⁴ “Con il nuovo anno scolastico nessun ragazzo di nazionalità croata potrà iscriversi alle scuole italiane. Questa decisione vale per le iscrizioni alla prima classe. Gli alunni che si trovano durante quest'anno scolastico nelle quattro classi elementari e che sono effettivamente di nazionalità croata, dovranno con il nuovo anno continuare gli studi nelle scuole croate.” HR-CRSRV-UIIF SCUOLE 1945-1954, 1985 4670/85: “Verbale della Commissione scolastica dell'Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume del 29. 5. 1952.”

⁴⁵ HR-CRSRV-UIIF SCUOLE 1945-1954, 1985 4697/85: “Problematika talijanskih škola. Političko stanje, 1954.” Dokument je i na talijanskom: HR-CRSRV-UIIF SCUOLE 1945-1954, 1985 4696/85: “Situazione politica delle scuole italiane in Istria e a Fiume 1954.”

⁴⁶ Guido Rumici, *La scuola italiana in Istria. Organizzazione, problemi, prospettive (1945/1999)* (Udine: Ades, 2000), 14.

⁴⁷ HR-CRSRV-UIIF SCUOLE 1945-1954, 1985 4696/85: “Situazione politica delle scuole italiane in Istria e a Fiume”, str. 2-3.

samo učenici kojima je neupitno utvrđena talijanska nacionalna pripadnost, u popise su se uključivala i djeca iz miješanih brakova. Na popisima je bilo i djece koja su imala poteškoća u uporabi hrvatskoga jezika ili zato što su bila naviknuta na korištenje talijanskoga u pisanom i čitanom obliku ili zato što su u svojem domu mogla čuti samo čakavsko narječje. Valja napomenuti da su se na popisima našla i djeca čije se prezime smatralo slavenskoga podrijetla, primjerice ona koja su završavala sufiksom "ich", čime se dokazivala njihova pripadnost hrvatskom nacionalnom korpusu.⁴⁸ U tom je smjeru išao i *Cadastre national de l'Istrie*, znanstvena publikacija Jadranskoga instituta o popisu istarskoga stanovništva, zajedno sa svojim suplementom o prezimenima (*Index Patronymique*), iz kojih se može iščitati da je pri određivanju pripadnosti određenoj nacionalnoj skupini osnovni kriterij bilo podrijetlo prezimena.⁴⁹

U mnogim gradovima i mjestima širom Istre zbog toga su zatvorene i nestale mnoge talijanske školske institucije. Upute koje je nametnuo Savjet za školstvo ponekad se u školama nisu revno provodile, što se može iščitati iz izvješća školskih inspektora ili ponovnoga upućivanja ministarskih okružnica. Tako se u Rijeci, kako je posvjedočio ravnatelj talijanske gimnazije Corrado Illiasich, zahvaljujući zalaganju samih nastavnika za zaštitu talijanskih školskih institucija "premještaj učenika" iskazivao u veoma skromnim brojkama u odnosu na ostala područja sjevernoga Jadrana.⁵⁰ Opisano djelovanje nastavnika djelomice je spriječeno u trenutku kada su se unutar talijanskih škola otvorila razredna odjeljenja na hrvatskom nastavnom jeziku te su se roditelji u trenutku upisa našli pod pritiskom i nagovorom učitelja iz hrvatskih odjeljenja da u njih upišu djecu.

Prema riječima učiteljice Marije (Maria) Schiavato iz Rijeke, opisana situacija nije se događala samo početkom pedesetih godina nego i poslije, pogotovo u slučaju djece čije je prezime završavalo sufiksom "ich" ili "ic".⁵¹ Ipak, prema riječima učiteljice Marielle Velenderich roditelji koji su bili dovoljno uporni mogli su upisati dijete u talijansko odjeljenje bez obzira na podrijetlo svojega prezimena.⁵²

U Rijeci su u prvoj polovini pedesetih godina zatvorene sve srednje talijanske škole osim Učiteljske škole, koja je ugašena 1958., Škole za stručno usavršavanje, koja je ugašena 1959., i Prirodoslovne gimnazije, koja je opstala

⁴⁸ Maria Schiavato, "Creatori e veicoli di cultura", u: *Italiani a Fiume. Nel sessantesimo del Circolo Italiano di Cultura / La Comunità degli Italiani 1946-2006* (Fiume: Edit, 2006), 131. Intervju s učiteljicom Marijom (Maria) Schiavato, Rijeka, 10. 9. 2010.

⁴⁹ *Cadastre National de l'Istrie d'après le Recensement du 1er octobre 1945*. (Sušak: Institute Adriatique, 1946); *Index Patronymique. Supplément au Cadastre National de l'Istrie d'après le Recensement du 1er octobre 1945* (Sušak: Institute Adriatique, 1946); Josip Bratulić, Petar Šimunović, *Prezimana i naselja u Istri: narodnosna statistika u godini oslobođenja. Prema Cadastre national de l'Istrie i drugim izvorima* (Pula: Čakavski sabor, 1986).

⁵⁰ Corrado Illiasich, "Il Liceo di Fiume dal dopoguerra ad oggi", *Fiume. Rivista di Studi Fiumani* 20 (1990): 33.

⁵¹ Intervju s učiteljicom Marijom (Maria) Schiavato.

⁵² Intervju s učiteljicom Mariellom Velenderich, Rijeka, 18. 9. 2010.

kao jedina srednjoškolska institucija do današnjega dana s raznim obrazovnim usmjerenjima. Industrijska škola i Nautički srednjoškolski institut ugašeni su 1952., a Tehničko-trgovačka škola i Ekonomska škola 1955. godine.⁵³

Jedine srednje škole na talijanskom jeziku u hrvatskoj Istri koje su nastavile s radom nakon 1947. bile su Industrijska škola i gimnazija u Puli, gimnazija u Rovinju i Poljoprivredna škola u Poreču, no potonja je prestala raditi 1948., a pulska Industrijska škola 1954. godine.⁵⁴

Što se tiče osnovnih škola u Istri, 1947./1948. bilo je još 46 škola na talijanskom jeziku: petnaest na području Zone B STT-a i 31 u Puli (3) i drugim istarskim gradovima i selima. Školske godine 1951./1952., nakon prve i druge opcije za talijansko državljanstvo (1948. i 1950.), u Puli i drugim dijelovima Istre pod Narodnom Republikom Hrvatskom još su bile 23 talijanske osnovne škole, ali četiri su ugašene 1952., tri 1953., dvije 1954., četiri 1955. (uključujući dvije u Puli) i jedna 1956. godine. Dakle, od 1957. samo je devet talijanskih škola nastavilo s radom. Na hrvatskom području Zone B STT-a, od njih petnaest, sedam je škola ugašeno 1953., prije potpisivanja Memoranduma iz 1954. (prema kojem se više nije mogao mijenjati *status quo* manjinskih škola, ni u Italiji ni u Jugoslaviji, bez obzira na broj učenika).⁵⁵

Tijekom Tršćanske krize pedesetih godina opstanak talijanskih nacionalnih zajednica u mjestima u okolici grada Rijeke i na kvarnerskim otocima bio je veoma težak, ako ne nemoguć. Škola na talijanskom jeziku u Voloskom zatvorena je već 1948., u Velom Lošinju 1949., u Nerezinama na otoku Lošinju 1952., kada i škola u Osoru na otoku Cresu. Sljedeće godine zatvorena je talijanska škola na otoku Krku, slijedi 1953. škola u Lovranu te naposljetku cijeli proces završava zatvaranjem škole u Opatiji 1955. godine.⁵⁶

U Rijeci je nakon Drugoga svjetskog rata bilo devet osnovnih škola na talijanskom jeziku (što petoljetki što sedmoljetki). Njihov se broj do 1955. smanjio na samo četiri, koje su opstale do danas: Dolac (u prvim poslijeratnim godinama Brussich), San Nicolò (od 1954. do 1993. Mario Gennari), Gelsi i Belvedere. Škola u Ulici Trieste i škola Villa Italia pri dječjem odmaralištu (današnja Dječja bolnica) zatvorene su već tijekom 1946. godine. Iste je godine zatvorena i periferijska škola Drenova, koja je pripojena školi Kozala. Između 1948. i 1953., bez obzira na veliki odljev autohtonoga stanovništva, nije zatvorena nijedna osnovna škola. Uoči školske godine 1953./1954. zatvorene su škole Matteotti, Cosala (Kozala) i Cantrida (Kantrida), godinu poslije praktični odjel (*Tirocinio*) Učiteljske škole te naposljetku 1955. škola pri gradskom kvartu Centocelle (Škurinjska Draga). Škola Belvedere, koja je otvorena 1947. kao

⁵³ Ilaria Rocchi Rukavina, "L'istruzione media-superiore italiana dal 1945 al 1980", u: *Storia dell'istruzione media superiore italiana a Fiume dal 1945 a oggi*, ur. Corinna Gerbaz Giuliano (Fiume/Rijeka: Comunità degli italiani, 2008), 89; *Italiani a Fiume*, 150; E. Giuricin, L. Giuricin, *La comunità nazionale italiana*. I, 510.

⁵⁴ E. Giuricin, L. Giuricin, *La comunità nazionale italiana*. I, 510.

⁵⁵ *Isto*, 508.

⁵⁶ *Isto*, 509.

sedmogodišnja, uz tri preostale nakon posljednjega vala zatvaranja pretvorena je u osmogodišnju školu s jednim razrednim odjeljenjem. Dodano im je po jedno razredno odjeljenje s hrvatskim nastavnim jezikom od 1. do 4. razreda te se takav ustroj više nije mijenjao do današnjih dana. Uprava i stručne službe nastavile su se koristiti talijanskim jezikom, a tehničko osoblje, čistačice, kuhar, podvornik i ostali nisu ga trebali poznavati niti su imali obvezu koristiti se njime bez obzira na to što su učenici i nastavnici međusobno i izvan nastave razgovarali na talijanskom jeziku ili venetskom narječju.⁵⁷

Jednako teška situacija zabilježena je i u predškolskom odgoju na talijanskom jeziku, prvenstveno zato što su dječji vrtići većinom funkcionirali u sklopu raznih vjerskih institucija koje nisu bile dobrodošle u poslijeratnom vladajućem režimu.⁵⁸ Njihov je opstanak postao nemoguć nakon prekida diplomatskih odnosa između Svete Stolice i vlade u Beogradu 1952., koji je bio povezan s Tršćanskom krizom.⁵⁹ Kako navode Ezio i Luciano Giuricin, u Rijeci je 1945. bilo devet talijanskih vrtića i nekoliko jaslica, od kojih su svi zatvoreni do 1953. godine.⁶⁰ Jedini, iako neslužbeni, dvojezični vrtić dugi je niz godina bio smješten na Belvederu, dijelu grada koji je postao glavno središte talijanske manjine nakon što je porušen i ispražnjen od stanovništva strogi centar grada pod nazivom Stari grad.⁶¹ Nakon nekoliko neuspjelih pokušaja otvaranja vrtića na talijanskom jeziku tijekom šezdesetih godina uporaba talijanskoga jezika ili fiumanskoga dijalekta u gradskim vrtićima ovisila je samo o dobroj volji i znanju jezika samih djelatnika.

Uzroci progresivnoga smanjivanja broja upisanih u talijanske osnovne škole bili su različiti: udaljenost mjesta stanovanja, nepostojanje dječjih vrtića na manjinskom jeziku, nemogućnost daljnje školovanja i radnoga ili stručnoga osposobljavanja. Broj učenika smanjivao se i zbog učestalih odlazaka cijelih obitelji iz gradova kao i odluke samih roditelja da ne upisuju djecu u razrede s malim brojem učenika.⁶² U hrvatskim školama broj učenika bio je u velikom porastu i nije ovisio samo o masovnom dolasku useljenika iz ostalih dijelova Hrvatske i Jugoslavije. Dugi niz godina izbor upisa u hrvatske škole nije bio izbor samo djece u čijim se domovima koristio hrvatski jezik ili čakavsko narječje nego i djece koja su potjecala iz talijansko-hrvatskih miješanih obitelji.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Antonio Borme, "Lasilo. Istituzione Basilare Del Gruppo Etnico Italiano", u: Antonio Borme, *La minoranza italiana in Istria e a Fiume. Scritti e interventi dal 1964 al 1990 in difesa della sua identità e della sua dignità civile* (Rovigno: Centro di Ricerche Storiche, 1992), 153-158; Rocchi Rukavina, "L'istruzione media superiore italiana dal 1945 al 1980", 87.

⁵⁹ O sporu između Vatikana i Jugoslavije i o vezama s Tršćanskom krizom vidi: Miroslav Akmadža, "Uzroci prekida diplomatskih odnosa između Vatikana i Jugoslavije 1952. godine", *Croatica Christiana periodica* 27 (2003), br. 52: 190-191. O vezi između vrtića i religijskih institucija vidi: E. Giuricin, L. Giuricin, *La comunità nazionale italiana. I*, 519.

⁶⁰ E. Giuricin, L. Giuricin, *La comunità nazionale italiana. I*, 519-520.

⁶¹ Intervju s riječkim novinarom, esejistom i pjesnikom Giacomom Scottijem, Rijeka, 21. 8. 2016.

⁶² Intervju s Marijom (Maria) Schiavato.

Predstavnici vlasti opravdavali su zatvaranje vrtića, osnovnih i srednjih škola činjenicom da je potrebna racionalizacija troškova poslovanja kao i činjenicom da se broj učenika konstantno smanjuje.

U Istri (izvan Zone B STT-a) školske godine 1947./1948. broj učenika upisanih u talijanske škole bio je 3191, nakon dvije godine taj broj smanjio se na 1889, nakon četiri godine na 1443 i nakon šest godina na 807. U međuvremenu je broj deklariranih Talijana 1948. bio 34 722, a 1953. godine 18 981. Godine 1954. općine Buje, Umag i Novigrad (Zona B) priključene su Hrvatskoj i njihove škole doživljavaju veliki pad između 1952./1953. (2242 učenika) i 1953./1954. (1492 učenika), ali nakon toga broj ne varira znatno u idućim godinama (1487, 1422, 1382, 1392, 1391 te 1374 učenika 1959./1960. godine). U ostalim dijelovima Istre, u istim godinama, također ne pada znatno broj upisanih (sa 768 1954./1955. na 665 učenika 1959./1960. godine).

Sljedećih godina broj istarskih učenika nastavlja se smanjivati, ali ne katastrofalno, do polovine šezdesetih godina (1209 učenika 1965./1966. godine). Od tada se znatno smanjuje svake godine sve do 1982. (547 učenika), a u Rijeci se veliki negativni trend događa od 1956./1957. (1017 učenika) do 1964./1965. (211 učenika), bez obzira na to što je "egzodus" Talijana već odavno bio gotov. Od tada se broj upisanih u talijanskim riječkim školama smanjuje, ali ne bitno, i od 1971./1972. počinje polako, ali stabilno rasti (od 197 do 295 u sljedećih deset godina) i onda još jače tijekom osamdesetih godina (619 učenika 1989./1990.), a pozitivan trend u Istri počinje tek od 1979./1980. (568 učenika) i nastavlja se osamdesetih godina s velikim skokom od 1984./1985. i idućih godina (664, 761, 860, 942, 1029 i 1145 učenika 1989./1990. godine).⁶³

U Rijeci je školske godine 1947./1948. broj upisanih talijanskih učenika bio nešto veći od dvije tisuće (2121 ili 2191, ovisno o izvoru⁶⁴), a u sljedeće dvije godine taj broj smanjio se na 1750. Pad se nastavio i u nadolazećim godinama: 1484 učenika 1951./1952., 1227 1953./1954. i naposljetku 1059 upisanih učenika školske godine 1954./1955. Brzi pad broja upisanih talijanskih učenika do 1954./1955. blago je usporen zbog kraja masovnih iseljavanja zaključenog "optantskom" mogućnošću iz 1951. godine. Od 1954. do 1957. broj upisanih relativno je stabilan: nešto više od tisuću svake godine. Broj upisanih talijanskih učenika počinje nanovo opadati 1958., od kada je u prosjeku stotinu manje upisanih svake sljedeće godine. Školske godine 1959./1960. broj upisanih je 715, a pet godina poslije, školske godine 1964./1965., samo 211, bez obzira na to što više nisu zabilježeni prekogranični odlasci kao prethodnih godina.⁶⁵

⁶³ E. Giuricin, L. Giuricin, *La comunità nazionale italiana. I*, 508-515.

⁶⁴ Srbija – Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije, 1948., Italija, F-72 (72/219, 72/234 i 72/233), "Popis Italijanskih osnovnih i srednjih škola na Rijeci sa brojem učenika, Školska godina 1945-1946"; Milivoj Čop, "Riječko školstvo 1945. godine i u prvim poslijeratnim godinama", *Rijeka 9* (2004) br. 1: 74; E. Giuricin, L. Giuricin, *La comunità nazionale italiana. I*, 509-511.

⁶⁵ E. Giuricin, L. Giuricin, *La comunità nazionale italiana. I*, 508-515.

Pad broja učenika u talijanskim školama nije pratio drastičan pad broja pripadnika talijanske nacionalnosti. Godine 1948. u Rijeci je bilo više od 25 tisuća deklariranih pripadnika talijanske nacionalnosti, a broj polaznika talijanskih škola bio je nešto veći od dvije tisuće; pet godina poslije, 1953., taj se odnos drastično promijenio: broj pripadnika talijanske nacionalnosti smanjio se na samo 7700, a broj učenika u talijanskim osnovnim školama spustio se na 1313. Isti trend nastavio se u nadolazećim godinama. Godine 1961. Talijana je malo više od tri tisuće (3247), a učenika u talijanskim školama 614, a 1971. deklariranih pripadnika talijanske manjine je 2964, a učenika upisanih u talijanske škole 181.

Na temelju opisanih odnosa možemo zaključiti da je u Rijeci 1948. u talijansku školu bio upisan po jedan učenik na 11,9 pripadnika manjine, 1953. jedan učenik na 5,91 Talijana, 1961. jedan učenik na 5,28 Talijana te 1971. jedan učenik na 16,37 pripadnika talijanske manjine. U novije vrijeme, 1991., s blagim povećanjem broja pripadnika talijanske manjine (3247 deklariranih pripadnika) i uz broj od 612 upisanih učenika u talijanske osnovne škole, odnos se vratio na prijašnje vrijednosti: jedan učenik na 5,30 članova talijanske manjine.⁶⁶

Zaključak

Nepravilna krivulja opisanih brojčanih vrijednosti i odnosa navodi nas na zaključak da su razlozi upisivanja ili neupisivanja učenika u talijanske škole, kao i izjašnjavanja o vlastitoj nacionalnosti, bili raznolike prirode. Treba napomenuti da brojke koje se iščitavaju iz popisa stanovništva i popisa upisanih učenika ne prikazuju "realan" broj pripadnika pojedine nacionalnosti ni manjinskih učenika; točnije, o "realnom" broju ne može se govoriti. Takozvani realni brojevi proizlaze iz svjesnih izbora koje bismo mogli povezati s konceptom *fleksibilne nacionalnosti*: istovremeno su ovisni o društvenom okruženju (koje uključuje i slobodu izbora) i o posljedicama strategija mnogih obitelji koje su u određenim povijesnim periodima (zbog osobnih sklonosti ili političkih odluka) bile naklonjene "većini", a u određenim razdobljima "manjini". Opisana međuovisnost različitih okolnosti zamjećuje se, primjerice, u trenutku kada roditelji trebaju birati u koju će školu upisati dijete, neovisno o tome radi li se o školi s talijanskim ili hrvatskim nastavnim jezikom. Ta mogućnost izbora, i upisa u školu i nacionalnoga izjašnjavanja, proizlazi iz prožimanja dviju kultura na istim društvenim prostorima koje otvara mogućnost odabira, u određenom trenutku, u raznim životnim poljima.

Odabir roditelja da ne upišu djecu u talijansku osnovnu školu iako su se svakodnevno koristili talijanskim jezikom često je bio potaknut željom da se djeci u budućnosti omogući potpuna poslovna osposobljenost za koju je pre-

⁶⁶ Alessandra Argenti Tremul et al., *La comunità nazionale italiana nei censimenti jugoslavi (1945-1991)*, Etnia, VIII (Rovigno: Centro di Ricerche Storiche, 2001), 298.

duvjet bilo neupitno korištenje hrvatskoga jezika. Dodatni faktor odvratanja pri odabiru manjinske osnovne škole bilo je nepostojanje strukovnih škola na talijanskom jeziku, a jedina srednja škola bila je gimnazija koja je bila usmjerenje k fakultetskom obrazovanju.

Tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina nekolicina učitelja i pripadnika talijanske zajednice pokušala je popularizirati upisivanje djece u talijanske škole među pripadnicima svoje manjine koje su sretali u prostorima sjedišta zajednice Talijana ili su znali da se služe talijanskim jezikom u svakodnevnoj komunikaciji. Prema riječima učiteljice Schiavato, koja je bila na čelu školske komisije zajednice Talijana u Rijeci, rezultati su bili veoma skromni.⁶⁷ Nisu samo miješane obitelji birale hrvatske škole nego i oni koji su se svakodnevno koristili talijanskim jezikom te ih se smatralo pripadnicima talijanske manjine. Ponekad su i sami nastavnici iz talijanskih škola upisivali svoju djecu u škole s hrvatskim nastavnim jezikom, što se može najbolje iščitati iz izjave Ileana Černjar, učiteljice i tajnice osnovne škole Brussich (Dolac) od 1945. godine: "Imam sina i kćer i oboje su pohađali hrvatsku školu. Pohađali su hrvatske fakultete. Diplomirani su inženjeri oboje. Željela sam da se uključe u masu i većinu. (...) zapravo podosta kolega iz talijanskih škola me kritiziralo (...) ipak rekla sam (...) ja želim da moja djeca znaju na kojoj stolici sjede (...) jer ja dandanas ne znam na kojoj sjedim."⁶⁸

Arhivski izvori

Hrvatska – Arhiv Centra za povijesna istraživanja u Rovinju (Archivio del Centro di ricerche storiche di Rovigno) – fond Škole – Unije Talijana Istre i Rijeke, 1945-1954 (Fondo Scuole – Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume, 1945-1954) (HR-CRSRV-UIIF SCUOLE 1945-1954).

Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci – fond 323 – Gradski narodni odbor Rijeka 1945-1947.

Srbija – Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije, 1948., Italija, F-72.

Intervjui

Ileana Černjar, učiteljica i tajnica, Mučići, 19. 9. 2010.

⁶⁷ Intervju s Marijom (Maria) Schiavato. Vidi i njezin intervju u knjizi: Jan Bernas, *Ci chiamavano fascisti, eravamo italiani: istriani, fiumani e dalmati* (Milano: Mursia, 2010); vidi i: Schiavato, "Creatori e veicoli di cultura".

⁶⁸ "Io ho avuto una figlia e un figlio e entrambi hanno studiato nelle scuole croate. Hanno fatto le facoltà croate. Sono ingegneri laureati tutti e due. Volevo che si inserissero nella massa e la maggioranza. Perché dicevo... e difatti ricevevo anche delle critiche da parte dei colleghi delle scuole italiane... però, ho detto... io voglio che i miei figli sappiano in quale seggiola sono seduti... perché io tuttora non so su quale siedo!" Intervju s Ileanom Černjar, između 1945. i 1947. učiteljicom i nakon toga tajnicom u riječkoj osnovnoj školi na talijanskom jeziku Brussich (poslije Dolac), Mučići, 18. 9. 2010.

Maria Schiavato, učiteljica i ravnateljica, Rijeka, 10. 9. 2010.

Giacomo Scotti, pisac i novinar, Rijeka, 21. 8. 2016.

Mariella Velenderich, učiteljica, Rijeka, 18. 9. 2010.

Literatura

Abram, Marco. "Integrating Rijeka into socialist Yugoslavia: the politics of national identity and the new city's image (1947-1955)". *Nationalities Papers* 5 (2017): 1-17.

Akmađža, Miroslav. "Uzroci prekida diplomatskih odnosa između Vatikana i Jugoslavije 1952. godine". *Croatica Christiana periodica* 27 (2003), br. 52: 171-202.

Arday, Lajos. "Hungarians in Serb-Yugoslav Vojvodina since 1944". *Nationalities Papers* 24 (1996), br. 3: 467-482.

Barkey, Karen; Hagen, Mark von, ur. *After empire: multiethnic societies and nation-building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg empires*. Boulder: Westview Press, 1997.

Bernas, Jan. *Ci chiamavano fascisti, eravamo italiani: istriani, fiumani e dalmati*. Milano: Mursia, 2010.

Berrini, Andrea. *Noi siamo la classe operaia: i duemila di Monfalcone*. Milano: Baldini Castoldi Dalai, 2004.

Billig, Michael. *Banal nationalism*. London: SAGE, 1997.

Bonelli, Alfredo. *Fra Stalin e Tito: cominformisti a Fiume, 1948-1956*. Trieste: Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 1994.

Borme, Antonio. *La minoranza italiana in Istria e a Fiume. Scritti e interventi dal 1964 al 1990 in difesa della sua identità e della sua dignità civile*. Rovigno: Centro di Ricerche Storiche, 1992.

Bratulić, Josip; Šimunović, Petar. *Prezimana i naselja u Istri: narodnosna statistika u godini oslobođenja. Prema Cadastre national de l'Istrie i drugim izvorima*. Pula: Čakavski sabor, 1986.

Breuilly, John. *Nationalism and the State*. Chicago: The University of Chicago Press, 2006.

Brubaker, Rogers. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Cadastre National de l'Istrie d'après le recensement du 1er octobre 1945. Sušak: Institute Adriatique, 1946.

Campbell, Michael. "The Making of the 'March Fallen': March 4, 1919 and the Subversive Potential of Occupation". *Central European History* 39 (2006): 1-29.

Cattaruzza, Marina. *Italy and Its Eastern Border, 1866-2016*. New York: Routledge, 2017.

Čop, Milivoj. "Riječko školstvo 1945. godine i u prvim poslijeratnim godinama". *Rijeka* 9 (2004), br. 1: 55-88.

D'Alessio, Vanni. "Dall'Impero d'Austria al Regno d'Italia. Lingua, stato e nazionalizzazione in Istria". U: *Una storia balcanica. Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento*, uredili Lorenzo Bertucelli i Mila Orlić, 31-71. Verona: Ombre corte, 2008.

D'Alessio, Vanni. *Il cuore conteso. Il nazionalismo in una comunità multietnica: L'Istria asburgica*. Napoli: Filema, 2003.

D'Alessio, Vanni. "Čitaonice, Sale di lettura i podijeljena istarska mreža kulturnih društava u kasnom habsburškom razdoblju", *Zbornik Kastavštine*, 21 (2017), str. 137-150.

D'Alessio, Vanni. "Ponad egzodusa i fojbi. Nova talijanska literatura o Istočnoj granici". *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske* 6-7 (2011-2012): 55-75.

D'Alessio, Vanni. "Problemi školstva i politički problemi – počeci talijanske uprave u Pazinu". U: *Hrvatska gimnazija u Pazinu 1899. – 1999. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*, ur. Josip Šiklič. Pazin: Gimnazija i strukovna škola "Jurja Dobrile" : Skupština udruga Matice hrvatske Istarske županije, 1999, 147-164.

Argenti Tremul, Alessandra; Giuricin, Ezio; Giuricin, Luciano; Ivetic, Egidio; Moscarda, Orietta; Radossi, Alessio; Radossi, Giovanni; Sponza, Nicolò; Šuran, Fulvio; *La comunità nazionale italiana nei censimenti jugoslavi (1945-1991)*, Etnia, VIII (Rovigno: Centro di Ricerche Storiche, 2001), 298.

Dota, Franko. *Zaraćeno poraće: konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*. Zagreb: Srednja Europa, 2010.

Dukovski, Darko. "Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945. – 1956." *Časopis za suvremenu povijest* 33 (2001), br. 3: 633-668.

Dukovski, Darko. *Fašizam u Istri: 1918. – 1943*. Pula: CASH, 1998.

Dukovski, Darko. *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća (1918. – 1947.)*. Zagreb: Leykam international, 2010.

Dukovski, Darko. *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice (1943. – 1955.)*. Pula: CASH, 2001.

Ferrara, Antonio. "Eugene Kulischer, Joseph Schechtman and the Historiography of European Forced Migrations". *Journal of Contemporary History* 46 (2011), br. 4: 715-740.

Geiger, Vladimir. "Josip Broz Tito i sudbina jugoslavenskih Nijemaca". *Časopis za suvremenu povijest* 40 (2008), br. 3: 789-818.

Gellner, Ernest. *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Politička kultura, 1998.

Giuricin, Ezio; Giuricin, Luciano. *La comunità nazionale italiana. I: Storia e istituzioni degli Italiani dell'Istria, Fiume e Dalmazia (1944-2006)*. Rovigno: Centro di Ricerche Storiche, 2008.

Giuricin, Ezio; Giuricin, Luciano. *La comunità nazionale italiana. II: Documenti (1944-2006)*. Rovigno: Centro di Ricerche Storiche, 2008.

Göncz, Lajos; Vörös, Ottó. "Hungarian in the Former Yugoslavia (Vojvodina and Prekmurje)". U: *Hungarian Language Contact Outside Hungary*, uredila Anna Fenyvesi, 187-240. Amsterdam: John Benjamins, 2005.

Haug, Hilde Katrine. *Creating a socialist Yugoslavia: Tito, communist leadership and the national question*. London: Tauris, 2016.

Illiasich, Corrado. "Il Liceo di Fiume dal dopoguerra ad oggi". *Fiume. Rivista di Studi Fiumani* 20 (1990): 29-39.

Index Patronymique: Supplément Au Cadastre National de l'Istrie d'après le Recensement du 1. 10. 1945. Sušak: Institut Adriatique, 1946.

Italiani a Fiume. Nel sessantesimo del Circolo Italiano di Cultura / La Comunità degli Italiani, 1946-2006. Fiume: Edit, 2006.

Janjetović, Zoran. "Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1945. – 1955." U: *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao nacionalna manjina – europski izazovi*, uredile Ljiljana Dobrovšak i Ivana Žebec Šilj, 63-92. Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", 2015.

Judson, Pieter. *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge: Harvard University Press, 2006.

Judson, Pieter M. *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge: Harvard University Press, 2016.

Kacin-Wohinz, Milica. *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918-1921*. Maribor: Založba Obzorja, 1972.

Karakaš Obradov, Marica. "Emigracije talijanskog stanovništva s hrvatskog područja tijekom Drugog svjetskog rata i poraća". *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 55 (2013): 204-225.

King, Jeremy. *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics*. Princeton: Princeton University Press, 2002.

Manin, Marino. "O ljudskim gubicima Istre u Drugom svjetskom ratu i poraću". U: *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*, uredio Marino Manin, 125-141. Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", 2006.

Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*. Ithaca: Cornell University Press, 2001.

Mazower, Mark. *Mračni kontinent: europsko dvadeseto stoljeće*. Zagreb: Prometej, 2004.

Monica, Luciano. *La scuola italiana in Jugoslavia. Storia, attualità e prospettive*. Rovigno: Centro di Ricerche Storiche, 1991.

Pirjevec, Jože; Kacin Wohinz, Milica. *Storia degli Sloveni in Italia, 1866-1998*. Venezia: Marsilio, 1998.

Portmann, Michael. "Communist Retaliation and Persecution on Yugoslav Territory During and After World War II (1943-1950)". *Tokovi istorije* 1-2 (2004): 45-74.

Reinisch, Jessica; White, Elizabeth, ur. *The Disentanglement of Populations: Migration, Expulsion and Displacement in Post-war Europe, 1944-1949*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011.

Rocchi Rukavina, Ilaria. "L'istruzione media-superiore italiana dal 1945 al 1980". U: *Storia dell'istruzione media superiore italiana a Fiume dal 1945 a oggi*, uredila Corinna Gerbaz Giuliano, 25-138. Fiume: Comunità degli italiani, 2008.

Rumici, Guido. *La scuola italiana in Istria. Organizzazione, problemi, prospettive (1945/1999)*. Udine: Ades, 2000.

Schiavato, Maria. "Creatori e veicoli di cultura". U: *Italiani a Fiume. Nel sessantesimo del Circolo Italiano di Cultura / La Comunità degli Italiani 1946-2006*, 129-142. Fiume: Edit, 2006.

Scotti, Giacomo. *Goli Otok. Italiani nel gulag di Tito*. Trieste: Lint, 1997.

Sevic, Zeljko. "The Unfortunate Minority Group. Yugoslavia's Banat Germans". U: *German Minorities in Europe: Ethnic Identity and Cultural Belonging*, uredio Stefan Wolff, 143-164. New York: Bergham, 2000.

Shoup, Paul. "Yugoslavia's National Minorities under Communism". *Slavic Review* 22 (1963), br. 1: 64-81.

Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem, 1945-1985. Trst: Odbor za proslavo 40-letnice obnovitve slovenskih šol v Italiji, 1986.

Sluga, Glenda. *The Problem of Trieste and the Italo-Yugoslav Border: Difference, Identity, and Sovereignty in Twentieth-Century Europe*. New York: SUNY Press, 2001.

Snyder, Timothy. *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books, 2012.

Stojković, Ljubiša; Martić, Miloš. *National Minorities in Yugoslavia*. Beograd: Publishing and Editing Enterprise "Jugoslavija", 1952.

Stranj, Pavel. *La comunità sommersa: gli Sloveni in Italia dalla A alla Z*. Trieste: Editoriale Stampa Triestina, 1989.

Mezulić, Hrvoje. *Fašizam – krstitelj i palikuća*. Pazin: Naša sloga, 1997.

Ther, Philipp; Siljak, Ana, ur. *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944-1948*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2001.

Troha, Nevenka. *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana: Modrijan, 1999.

Troha, Nevenka. "The Slavic-Italian Brotherhood. Aspects of the Role the Italians had in the Slavic-Italian Anti-Fascist Union". *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske* 6-7 (2011-2012): 149-161.

Wingfield, Nancy, ur. *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*. New York: Berghahn, 2005.

Wörsdörfer, Rolf. *Krisenherd Adria 1915-1955: Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum*. Paderborn: Schöningh, 2004.

Zahra, Tara. *Kidnapped Souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900-1948*. Ithaca: Cornell University Press, 2008.

Žerjavić, Vladimir. "Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910-1971." *Društvena istraživanja* 2 (1993), br. 4-5 (6-7): 631-655.

SUMMARY

Education Policy and the National Question in Socialist Yugoslavia: Italian Language Schools in Istria and Rijeka

The article addresses the questions of national politics towards minorities in plurilingual areas and also discusses the issues of national belonging, determinacy, and indifference in state transition. Concretely, it analyzes the integration of the Italian-speaking population in Yugoslav Croatia after World War II in the case of schooling in the Italian language. The Upper Adriatic is one of those Central European mixed areas in which the central and local government bodies of the 20th century post-Habsburg successor states intensively tried to obfuscate transnational practices and belongings. Unlike Fascist Italy, the Yugoslav Republic of Croatia granted minority schooling to its citizens, leaving to the Istrian and Rijeka families the possibility of choosing between Italian and Croatian as the language of education for their children. This choice was still possible after the huge exodus of people who opted for Italian citizenship after World War II but, during the political tensions with Italy in the early 1950s, the government of socialist Croatia reduced the degree of this freedom by trying to limit access to these schools only to declared Italians and by abolishing many elementary and all Italian-language technical and professional high schools, consequently persuading many families to prefer the Croatian language schools. On the other hand, choosing a school in the language of the *titular nation* was also a deliberately strategic and integrative choice made by families, even by those who were mixed or spoke the local Venetian dialect on an everyday basis at home and in other areas of socialization. This article discusses instances, strategies, and policies of local and central authorities, and of members and institutions of the Italian minority, towards assimilation, dissimilation, and isolation of the Italian-speaking group.

Key words: Rijeka; Istria; schooling; national minorities; national question; Yugoslavia